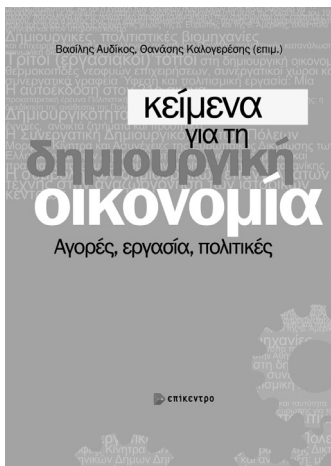

Ο Γιώργος Μαυρομμάτης γράφει για το βιβλίο: Βασίλης Αυδίκος και Θανάσης Καλογερέσης (2016) *Κείμενα για τη δημιουργική οικονομία: Αγορές, εργασία, πολιτικές*, Αθήνα: Επίκεντρο (320 σελίδες)¹

Ξεκινώντας θα ήθελα να τονίσω την προσωπική μου άποψη ότι το βιβλίο του Βασίλη Αυδίκου και του Θανάση Καλογερέση με τίτλο *Κείμενα για τη δημιουργική οικονομία: Αγορές, εργασία και πολιτικές* αποτελεί μια χρήσιμη και σημαντική συνεισφορά στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο στον τομέα της δημιουργικής οικονομίας με έμφαση στη δημιουργικότητα των πόλεων. Είναι άλλωστε γνωστό ότι οι δύο συγγραφείς ασχολούνται εδώ και χρόνια με το αντικείμενο και μέσα από τις προσπάθειές τους έχουν προωθήσει και συνεχίζουν να προωθούν την ανάπτυξη της σχετικής συζήτησης στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, η ανάδυση της δημιουργικότητας στη διεθνή βιβλιογραφία πραγματώνεται από τη δεκαετία του 1980 και μετά στη Βόρεια-Δυτική Ευρώπη και Βόρεια Αμερική ενώ τις τελευταίες δυο δεκαετίες η σχετική συζήτηση έχει αναπτύξει μια αυξανόμενη δυναμική και στην Ελλάδα. Αναμφίβολα, οι δύο επιμελητές του συλλογικού τόμου έχουν διαδραματίσει σημαντικότατο ρόλο σε αυτό.

Στην εισαγωγή του βιβλίου, οι δύο συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο «Δημιουργικές και Πολιτιστικές Βιομηχανίες» (ΔΠΒ) προκειμένου να περιγράψουν και να αναλύσουν την έννοια της δημιουργικής οικονομίας. Με αυτό τον τρόπο καταφέρνουν να συνδέσουν την ανάλυσή τους με την αρχή της πολιτισμικής ανάλυσης και ίσως τον πρό-

δρομο των πολιτισμικών σπουδών, τη Σχολή της Φραγκφούρτης και τις δικές τους «Πολιτιστικές Βιομηχανίες» ως διάψευση του Διαφωτισμού. Πέραν των όποιων εκτιμήσεων πιθανών (μακρινών) επιρροών των δύο συγγραφέων και της ορολογίας που χρησιμοποιούν, η δημιουργική οικονομία και η έννοια της δημιουργικότητας εισάγεται ως μέρος μιας ευρύτερης ανάλυσης και όχι απαραίτητα ως ένας αυτόνομος και περικόλειστος κλάδος με ιστορία σαράντα ετών. Αυτό είναι χρήσιμο αλλά και σωστό. Από την άλλη πλευρά, οι συγγραφείς εστιάζουν στο τώρα και στο πώς οι Δημιουργικές και Πολιτιστικές Βιομηχανίες έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στην Ευρωπαϊκή Πολιτική συνοχής της προγραμματικής περιόδου (2014-2020) και στην ανάπτυξη των ευρωπαϊκών περιφερειών και πόλεων. Ταυτόχρονα, με κάθε ευκαιρία δεν ξεχνούν να τονίσουν την ανάγκη δημιουργίας πολιτικών σε όλα τα επίπεδα (τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό) που να ενισχύουν και να προωθούν τη δημιουργικότητα όχι αποσπασματικά αλλά με ένα ολοκληρωμένο και συνεκτικό τρόπο. Αυτό φαίνεται να είναι κάτι το οποίο ακόμα λείπει.

Πέραν της σχετικά σύντομης εισαγωγής, η οποία δεν θέτει τις θεωρητικές βάσεις της συζήτησης καθώς αυτό γίνεται στα επιμέρους κεφάλαια και κυρίως σε αυτά των δύο επιμελητών, το βιβλίο περιλαμβάνει μια σειρά άρθρων

1. Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, gmanvromatis@hua.gr

τα οποία με τον έναν ή τον άλλον τρόπο αναλύουν διαφορετικές εκφάνσεις της δημιουργικότητας. Εξαιτίας της περιόδου που αναλύουν, πολλά από τα άρθρα του συλλογικού τόμου πέραν της ενασχόλησής τους με το συγκεκριμένο αντικείμενο αποτελούν επίσης σε ένα μεγάλο βαθμό καθρέφτη της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Ειδικότερα, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι για την πλειονότητα των άρθρων αντικείμενο του συλλογικού τόμου δεν είναι η δημιουργικότητα στην Ελλάδα αλλά η εξέταση και ανάλυση συγκεκριμένων Δημοιουργικών και Πολιτιστικών Βιομηχανιών στα χρόνια της οικονομικής κρίσης. Μιας παρατεταμένης οικονομικής κρίσης που οδήγησε σε τεράστια μείωση των εισοδημάτων και του ΑΕΠ αλλά και κατά την οποία η δημιουργικότητα πρόβαλλε ως μια (ίσως ανέλπιδη) προσπάθεια μερικής υπέρβασής της. Διαβάζοντας τα περισσότερα άρθρα του βιβλίου ο αναγνώστης/ρια δεν μπορεί να παραβλέψει το οικονομικό τοπίο της κρίσης ως κίνητρο και συνιστώσα της ανάπτυξης της δημιουργικής και πολιτιστικής οικονομίας στην Ελλάδα.

Το βιβλίο περιλαμβάνει μια σειρά άρθρων/μελετών χωρίς να χωρίζεται σε απόλυτα διακριτές ενότητες. Η δομή του βιβλίου δεν περιλαμβάνει μια ομαδοποίηση των άρθρων στο πλαίσιο αυστηρών θεματικών εννοιών. Αντίθετα το βιβλίο υιοθετεί μια πιο χαλαρή ομαδοποίηση με βάση τη συγγένεια περιεχομένου. Αυτό εκφράζεται τόσο στον τίτλο όσο και στην εισαγωγή των δύο επιμελητών του συλλογικού τόμου. Η πρώτη ενότητα του βιβλίου απαρτίζεται από τρία άρθρα. Τα δύο πρώτα προσπαθούν να αναλύσουν διαφορετικές μορφές δημιουργικότητας και δημιουργικής οικονομίας στα χρόνια της ψηφιακής εποχής. Η μελέτη του Γιώργου-Μιχαήλ Κλήμη παίρνει ως περίπτωση δημιουργικής οικονομίας τη μουσική βιομηχανία στην εποχή των ψηφιακών μέσων. Όπως το άρθρο διατείνεται οι ψηφιακές μουσικές πλατφόρμες αποτε-

λούν τα δισκάδικα του 21ου αιώνα. Η συγκεκριμένη μελέτη περιγράφει το διεθνές πλαίσιο χωρίς να επικεντρώνεται στην Ελλάδα. Αυτό αποτελεί την εξαίρεση παρά τον κανόνα στο συγκεκριμένο συλλογικό τόμο. Σε παράλληλους τόνους, ο Παναγιώτης Κάπος εξετάζει το μοντέλο της αυτοέκδοσης βιβλίου στην ψηφιακή εποχή. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη αποσκοπεί στην περιγραφή του σύγχρονου διεθνούς πλαισίου αλλά ταυτόχρονα εστιάζει και στην ελληνική εμπειρία. Μια ενδιαφέρουσα έννοια που προβάλλεται μέσα στο άρθρο είναι αυτή του «συγγραφέα επιχειρηματία» που φαίνεται να αναδύεται ως εκδοτική στρατηγική στην ψηφιακή μας εποχή.

Αφήνοντας πίσω τις ψηφιακές δημιουργικές βιομηχανίες, η εμπειριστωμένη και εκτενής μελέτη των Εμμανουήλ, Κανταντζόγλου και Σουλιώτη διαπραγματεύεται την έννοια της πολιτιστικής κατανάλωσης στην Αθήνα στα χρόνια της κρίσης. Η συγκεκριμένη μελέτη ενώ δεν σχετίζεται απόλυτα με τις δύο προηγούμενες (δημιουργικότητα στην ψηφιακή εποχή), παρ' όλα αυτά αποτελεί μέρος της ίδιας νοητής ενότητας τόσο εξαιτίας της γενικής ομοιότητάς της με αυτές όσο και των διαφορών της με τα άρθρα που έπονται. Φιλοδοξεί να εξετάσει τη σχέση μεταξύ πολιτιστικής κατανάλωσης και κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Το άρθρο καταλήγει σε μια θέση πολιτιστικής παμφαγίας όπου διαφορετικές ομάδες πληθυσμού με διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά φαίνεται να καταναλώνουν πολιτιστικά προϊόντα που σχετίζονται μερικώς και όχι απόλυτα με την ταξική τους θέση. Ένα τέτοιο ερευνητικό συμπέρασμα ουσιαστικά αμφισβητεί τόσο το μοντέλο Μπουρντιέ περί κατανάλωσης ως αυστηρά οριζόμενης από την ταξική θέση όσο και πιο σύγχρονες μεταμοντέρνες θεωρήσεις που απορρίπτουν κάθε μορφή αιτιατών σχέσεων μεταξύ κατανάλωσης και κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Η δεύτερη ενότητα του βιβλίου, η οποία είναι η πιο σύντομη αλλά και η πιο συνεκτική, εξερευνεί και αναλύει τη φύση και τα χαρακτηριστικά της δημιουργικής εργασίας αλλά και τους νέους χώρους απασχόλησης που προσφάτως αναδύθηκαν στο πλαίσιο των Δημοιουργικών και Πολιτιστικών Βιομηχανιών. Ειδικότερα, το άρθρο του Βασίλη Αυδίκου διαπραγματεύεται τους νέους εργασιακούς τύπους της δημιουργικής βιομηχανίας και ειδικότερα την ανάπτυξη θερμοκοιτίδων και συνεργατικών χώρων. Σύμφωνα με το συγγραφέα, η ανάπτυξη των συγκεκριμένων αυτών εργασιακών τύπων σχετίζεται με την αύξηση της έντασης της επισφάλειας της εργασίας και την περαιτέρω ανάπτυξη της αυτοαπασχόλησης στο πλαίσιο της δημιουργικής οικονομίας στα χρόνια της κρίσης. Το βασικό επιχείρημα του άρθρου είναι ότι η δημιουργία τέτοιων συνεργατικών χώρων απασχόλησης ουσιαστικά σχετίζεται με προσπάθειες μείωσης του επιχειρηματικού ρίσκου στην Ελλάδα.

Στη συνέχεια, το κεφάλαιο των Μπαλτζή και Πανταζή προσπαθεί να εξετάσει τις αλλαγές που έχουν συμβεί σε σχέση με την απασχόληση στους πολιτισμικούς τομείς στα χρόνια της κρίσης. Όπως διαπιστώνουν οι εν λόγω συγγραφείς, και πάντα σύμφωνα και με τη διεθνή εμπειρία, η απασχόληση στις Δημοιουργικές και Πολιτιστικές Βιομηχανίες χαρακτηρίζεται από επισφάλεια, υποαπασχόληση, ανεργία, πολύ-απασχόληση κ.λπ. Ειδικότερα, το άρθρο διερευνά την ελληνική περίπτωση και τη φύση της καλλιτεχνικής εργασίας στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης μέσα από μια σειρά συνεντεύξεων με κινηματογραφιστές. Και σε αυτήν την περίπτωση η ελληνική οικονομική κρίση προβάλλει ως κομβική για το παρόν και το μέλλον της απασχόλησης των συγκεκριμένων κινηματογραφιστών.

Η τελευταία και μεγαλύτερη ενότητα του τόμου διαχειρίζεται θέματα

που άπτονται της δημιουργικότητας, πολιτικής και ανάπτυξης των πόλεων. Το άρθρο των Καραχάλη και Δέφνερ εξετάζει συγκεκριμένες μορφές πολιτιστικής οικονομίας και ειδικότερα τα ειδικά γεγονότα (events) που σχετίζονται με διαδικασίες ανάδειξης της ταυτότητας της πόλης. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, οι πολιτιστικές βιομηχανίες και τα (μεγάλα) ειδικά γεγονότα αποτελούν σημαντικό πλεονέκτημα για την ανάπτυξη των σύγχρονων πόλεων. Ειδικότερα, το άρθρο εξετάζει το θεσμό της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης και πιο συγκεκριμένα τη διεκδίκηση και κατάκτηση του θεσμού από την πόλη της Ελευσίνας το 2021. Το άρθρο καταλήγει σε μια σειρά σκέψεων σε σχέση με το παρόν και το μέλλον του θεσμού αλλά και της ίδιας της πόλης της Ελευσίνας. Συνεχίζοντας, το άρθρο της Θωίδου και Φουτάκη κινείται σε παρόμοια κατεύθυνση καθώς εξετάζει τη χωρικότητα του κλάδου του πολιτισμού και της δημιουργικότητας. Πιο συγκεκριμένα, δίνεται έμφαση στις έννοιες της δημιουργικότητας, της χωρικής ανάπτυξης και του εδαφικού κεφαλαίου. Και σε αυτή την περίπτωση η έμφαση είναι στις πόλεις και στις σχέσεις μεταξύ δημιουργικών πόλεων και χωρικής ανάπτυξης.

Στη συνέχεια, το άρθρο του Αντώνη Καρβούνη συνεχίζει την ενασχόληση με τις πολιτικές εξετάζοντας τη συνεργατική δημιουργικότητα των πόλεων. Αυτό το οποίο διερευνάται είναι η ελληνική εμπειρία της δικτύωσης των ελληνικών δήμων στο πλαίσιο ευρωπαϊκών πρωτοβουλιών. Από την άλλη πλευρά, το άρθρο των Καλογερέση και Κούρτεση εξετάζει το ρόλο της δημιουργικότητας στην ανάπτυξη των πόλεων με ειδική αναφορά στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Το θεωρητικό κομμάτι του άρθρου είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικό και εμπειριστατικό καθώς καταφέρνει να συνοψίσει επιτυχώς τη διεθνή βιβλιογραφία σε σχέση με τη δημιουργική οικονομία των πόλεων. Το ερώτημα που θέτει το άρθρο εστιάζοντας στη Θεσσαλονίκη, είναι το κατά πόσο η δημιουργικότητα προωθεί την ανάπτυξη των πόλεων ή καλύτερα τμημάτων των πόλεων. Αυτό επιχειρείται να απαντηθεί μέσα από μια έρευνα πεδίου και ποιοτικές συνεντεύξεις με επιχειρήσεις στο παλαιό εμπορικό κέντρο της πόλης. Οι συγγραφείς καταλήγουν στη σημασία της χωρικής συγκέντρωσης (clustering) στην προώθηση της δημιουργικότητας και κατ' επέκταση στην ανάπτυξη των αστικών περιοχών. Τέλος, η μελέτη των Αυγερι-

νού-Κολώνια και Δεμερτζή επιχειρεί να εξετάσει τη συμβολή των δημιουργικών επαγγελματιών τέχνης στην αναζωογόνηση των ιστορικών κέντρων. Και σε αυτή την περίπτωση η έννοια της δημιουργικότητας και της δημιουργικής απασχόλησης σχετίζεται με την ανάπτυξη συγκεκριμένων κεντρικών τμημάτων των πόλεων.

Εν κατακλείδι, ο συγκεκριμένος συλλογικός τόμος αποσκοπεί στην ενδυνάμωση των συζητήσεων για τη δημιουργικότητα, αλλά και την ενίσχυση της δημιουργικής οικονομίας στην Ελλάδα. Όπως επισημαίνουν οι επιμελητές του τόμου, ενώ αρκετά άρθρα έχουν γραφτεί επί του θέματος παρ' όλα αυτά δεν έχει υπάρξει η έκδοση ενός τόμου που να συγκεντρώνει ένα μέρος της ελληνικής σχετικής βιβλιογραφίας. Αυτή την έλλειψη φιλοδοξεί να καλύψει ο συγκεκριμένος τόμος χαρτογραφώντας την ακαδημαϊκή ενασχόληση με τη δημιουργικότητα στην Ελλάδα όχι αναγκαστικά για να θέσει τις βάσεις της συζήτησης αλλά για να προσφέρει μια πρώτη μορφή καταγραφής του σύγχρονου ελληνικού τοπίου σε σχέση με τις Δημιουργικές και Πολιτιστικές Βιομηχανίες. Αυτή είναι η φιλοδοξία του τόμου και απ' ό,τι φαίνεται το επιτυγχάνει.

Η Χάρις Χριστοδούλου γράφει για το βιβλίο: Γιάννης Χωριανόπουλος & Θάνος Παγώνης (2020) Στα Ίχνη της Μεσογειακής Πόλης. Αστικότητα, Σχεδιασμός και Διακυβέρνηση στην Αθηναϊκή Μητρόπολη. Αθήνα: Κριτική, 288 σελίδες¹

Το βιβλίο του Γιάννη Χωριανόπουλου και του Θάνου Παγώνη συνιστά ένα εποπτικό και σφαιρικά τεκμηριωμένο αφήγημα για τα στοιχεία και τις αλλαγές κατά τις πρόσφατες τρεις δεκαετίες που καθόρισαν το χώρο στην Αθηναϊκή Μητρόπολη όπως τον βιώνουμε σήμερα. Στο μονοπάτι σκέψης για την ευρέως στοιχειοθετημένη ιδιαιτερότητα της ελληνικής αστικοποίησης και των αποτελεσμάτων της, οι συγγραφείς επιλέγουν να επαναπροσδιορίσουν τα ίχνη της θεώρησης της Μεσογειακής Πόλης (Leontidou, 1990, 1994· Λεοντίδου, 2005 κ.ά.). Επανεξετάζουν πτυχές της θεώρησης αυτής και την επανεγγράφουν με νέους όρους στο σύγχρονο πλαίσιο οικονομικών και πολιτικών δεδομένων και προκλήσεων.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα πλευρά του βιβλίου είναι ότι στη διαδρομή αυτής της διερεύνησης αναδύονται σαφώς οι κατανοήσεις και οι ερμηνείες μιας νεότερης γενιάς επιστημόνων του χώρου για το αθηναϊκό οικιστικό και πολεοδομικό φαινόμενο, με καιρίες τοποθετήσεις και κριτικούς αναστοχασμούς. Οι συγγραφείς στην από κοινού συγγραφή τους, μελετούν το πρόσφατο παρελθόν και το παρόν, και το στοιχειοθετούν εκθέτοντας σε διαφορετικά κεφάλαια συνθετικά αποτελέσματα εστιασμένων ερευνών, και με διαφορετικούς συνοδοιπόρους (Ν. Καραδημητρίου, Ν. Τσελεπή). Με αυτήν την οπτική, εμφανίζει επίσης ενδιαφέρον ο διαγενεακός διάλογος για τη Μεσογειακή Πόλη όπως αναπτύσσεται στην αρχή του βιβλίου, ανάμεσα στον Πρόλογο από τη Λίλα Λεοντίδου και την Εισαγωγή των συγγραφέων. Οι συγγραφείς με το βιβλίο τους γίνονται εκφραστές αυτής της γενιάς επιστημόνων του χώρου που βιωματικά συναισθάνεται, τεκμηριώνει και κατανοεί πολυεπίπεδα τις ελληνικές πόλεις. Δεν αντιστέκονται απλώς στα «έξωθεν» αναντίστοιχα ερμηνευτικά σχήματα. Αντλούν από τη σποραδικά ανεπτυγμένη επιστημονική αρθρογραφία της περιόδου, εγγράφουν εποικοδομητικά και ανακεφαλαιώνουν την ιδιαιτερότητα της σύγχρονης ελληνικής αστικοποίησης, καθώς εντρυφούν στις πρόσφατες πραγματικότητες, σχεδιασμούς και διεργασίες που λαμβάνουν χώρα όχι πλέον μόνο στον απόηχο αλλά και στο κέντρο του παγκοσμιοποιημένου σκηνικού ανάπτυξης.

«Τα πάντα ρει» για την Αθήνα. Με αυτήν τη φράση ξεκινάει τον Πρόλόγο της στο βιβλίο η Λίλα Λεοντίδου επαναφέροντας στο προσκήνιο της συζήτησης για τις μεγάλες πόλεις στον Ευρωπαϊκό Νότο τη δύναμη που έχει η βιωμένη και πληθωρικά νοσηματοδοτημένη εμπειρία, για όσες/ους τις μελετούν. Είναι αυτή η κυρίαρχη αστική εμπειρία και πολιτική παράσταση σε διαρκή μετάβαση, η οποία θρέφει με διάρκεια και καθιστά ευρέως εύληπτη τη θεώρηση της Μεσογειακής Πόλης την οποία η Λίλα Λεοντίδου με σθένος έχει υποστηρίξει στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία. Κατά τη γνώμη μου, είναι ο λόγος που έχει γίνει το μονοπάτι της «ελληνικής ιδιαιτερότητας» το σταθερό πλαίσιο αναφοράς και ερμηνειών για την αστική πολυπλοκότητα στη χώρα μας, για αυτή τη νεότερη γενιά επιστημόνων του χώρου. Την προσέλαβαν ως παιδιά στις δεκαετίες '70 και '80, και στη συνέχεια την παρατήρησαν στο γύρισμα της χιλιετίας, να μεταλλάσσεται μεταξύ της κυρίαρχης φα-

1. Χάρις Χριστοδούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, christodoulou@arch.auth.gr

ντασμαγορίας των μεγάλων έργων και της υποδηλούμενης νεοφιλελεύθερης στροφής της κρατικής διοίκησης.

Οι συγγραφείς επισημαίνουν στην Εισαγωγή ότι κεντρικές εμφάσεις της διερεύνησής τους αποτέλεσαν από τη μία, οι πρωτόγνωρες συγκυρίες εγχώριας αστικής ανάπτυξης στο υπόβαθρο των διεθνών προσανατολισμών αστικών πολιτικών και αστικής διακυβέρνησης τις τελευταίες δεκαετίες, και από την άλλη, η κριτική επαναθεώρηση της εγκυρότητας και εξέλιξη της θεώρησης της Μεσογειακής Πόλης ως παραγωγικού πλαισίου κατανόησης και ερμηνείας του σύγχρονου ελληνικού αστικού φαινομένου. Μελετούν την Αθήνα στη σύγχρονη διάχυτη μορφή της. Εξετάζουν όμως τη Μεσογειακή Πόλη στην πρόσφατη περίοδο, εστιάζοντας περισσότερο στις διαδικασίες παραγωγής και διαχείρισης του χώρου αλλά και της διακυβέρνησης στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής, συνεκτιμώντας τα αποτελέσματά τους στις κληροδοτημένες ή νέες διεργασίες οι οποίες αποκρυσταλλώνονται σε νέες εκδοχές πεπατημένης οδού. Ως προς αυτήν τη συνολική και ταυτόχρονη τεκμηρίωση των ζητημάτων χωρικού σχεδιασμού και αστικών πολιτικών, μαζί με τα νέα στοιχεία τοπικών διεργασιών όπως εύστοχα τα διακρίνουν (αναδιάρθρωση, διακυβέρνηση, «από τα κάτω» αναδράσεις), η συμβολή του βιβλίου είναι πραγματικά πρωτότυπη.

Οι συγγραφείς συνυφαίνουν ένα πλέγμα επαναπροσδιοριζόμενων όρων και εννοιών που προσδιορίζουν με ενάργεια τις νέες, άλλοτε προβλεπόμενες άλλοτε αφανείς, αστικές διεργασίες. Η ανακλιμάκωση του κράτους και η νέα αρχιτεκτονική της τοπικής αυτοδιοίκησης, η διακυβέρνηση και η δυναμική των τοπικών συλλογικοτήτων, η αναδιάρθρωση του συστήματος χωρικού σχεδιασμού και η ρύθμιση του χώρου με κυρίαρχο το ρόλο των δικαιωμάτων δόμησης, οι συγκυριακές αστικές πολιτικές και ο νέος ρόλος του

αστικού σχεδιασμού στις αναπτυξιακές διαδικασίες, αναδεικνύονται ως θέσεις-κλειδιά για να γίνουν κατανοητές και να ερμηνευτούν τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την τελευταία τριακονταετία. Εντούτοις, το εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι με αυτόν τον προβληματισμό τους τελικά στρέφουν την ανήσυχη πολιτική ματιά τους στο μέλλον.

Το περιεχόμενο του βιβλίου δομείται σε τρία παράλληλα και αλληλοσυμπληρούμενα επίπεδα θεματικών τεκμηρίωσης και αφήγησης. Το πρώτο αφορά τις αλλαγές στην αστική διακυβέρνηση σε σχέση με τη νέα δομή και τις προτεραιότητες ρόλων και αρμοδιοτήτων στην τοπική αυτοδιοίκηση ως έκφραση της νεοφιλελεύθερης ανακλιμάκωσης. Πραγματεύεται όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά των χωρικών πολιτικών που αναφέρονται στη διοικητική τεχνική (κλίμακες διοίκησης, φορείς, αρμοδιότητες) που τις συνοδεύει στην εφαρμογή τους, τα οποία συχνά διαφεύγουν της προσοχής στη συζήτησή τους. Το δεύτερο αναφέρεται στις νέες αστικές πολιτικές που διαμορφώνονται κατά την ανάδυση νέων οραμάτων και προθέσεων αστικής ανάπτυξης, αυτές που κυριαρχούν στην εικόνα των προωθούμενων έργων ανάπτυξης κάθε περιόδου. Τέλος, το τρίτο συζητά την παράδοση, το θεσμικό ρόλο και την κυρίαρχη νοοτροπία για το χωρικό σχεδιασμό όπως συμπλέκουν διαρκώς την κουλτούρα (απο)ρύθμισης του χώρου στην Ελλάδα μέχρι και την πρόσφατη περίοδο της κρίσης και της λιτότητας.

Η προβληματική αναπτύσσεται σε έξι κεφάλαια που εστιάζονται κριτικά ή εμβαθύνουν με νέα ερευνητικά δεδομένα. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια κριτική επισκόπηση και επανεξέταση των κύριων στοιχείων συγκρότησης της Μεσογειακής Πόλης και της ιδιαίτερης αστικότητας της Αθήνας ως θεμελιώδους στοιχείου της αστικής συνθήκης, του «αστικού γενετικού της κώδικα» (σ. 51). Στο δεύτερο κεφάλαιο υφάινεται με διεθνείς βιβλιογραφικές αναφορές η

έννοια της «ανακλιμάκωσης» στους ρόλους της ΕΕ, των κρατών και των πόλεων για την άσκηση επιρροής στην παγκοσμιοποιημένη οικονομική πραγματικότητα και την πρόκληση της «αστικότητας της λιτότητας» στις ευρωπαϊκές χώρες (σ. 17). Στο πλαίσιο της εγχώριας νεοφιλελεύθερης ανακλιμάκωσης εγγράφεται ως καθοριστική η αναδιάρθρωση της διοικητικής δομής στη χώρα μας με τη μεταρρύθμιση του «Καλλικράτη». Στο κεφάλαιο τρία αναπτύσσεται ο ισχυρισμός του καθοριστικού ρόλου της ρύθμισης των δικαιωμάτων δόμησης με θεσμικές και άτυπες πρακτικές στη διαμόρφωση της εγχώριας κουλτούρας χωρικού σχεδιασμού και διακυβέρνησης. Το κεφάλαιο τέσσερα περιγράφει πανοραμικά τους μετασχηματισμούς της Αθηναϊκής Μητρόπολης μέσα από μία «θεσμική ερμηνεία» (σ. 137) της λειτουργίας του σχεδιασμού κατά την περίοδο μελέτης που αναγνωρίζεται σε διακριτούς κύκλους οργάνωσης και μεθόδευσης της υλοποίησης νέο-επινοημένων αστικών πολιτικών. Η γνώση μας για τις γνώριμες εντοπισμένες ή θεματικές αναπλάσεις, την ανάπτυξη των μεταφορικών υποδομών, τα μείζονα Ολυμπιακά έργα, τα έργα αισθητικής αναβάθμισης και άλλες παρεμβάσεις αστικού σχεδιασμού που απασχόλησαν το δημόσιο λόγο διευρύνεται. Αναπλαισιώνονται στο ευρύτερο σκηνικό ως μόνο ψηφίδες της επιφανειακής εικόνας, της κατά τα άλλα σύνθετης παραγωγής του χώρου στη Μητροπολιτική Αθήνα. Η Ολυμπιάδα και η κρίση αναδεικνύονται ως καθοριστικές στιγμές μεταβολισμού δομικών θεσμικών αλλαγών αλλά και συνέχειας σταθερών στοιχείων κουλτούρας στις επιδιωκόμενες αστικές πολιτικές παγκοσμιοποιημένης έμπνευσης που εντείνουν τον κατακερματισμό του μητροπολιτικού χώρου. Η «διακυβερνητική στροφή» (σ. 210) των φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης ως στρατηγικής σημασίας στην ανακλιμάκωση διερευνάται στην Αθηναϊκή Μητρόπολη την

περίοδο των πολιτικών της λιτότητας στο πέμπτο κεφάλαιο. Αξιοποιείται με βάση τα σύγχρονα στοιχεία η θεώρηση του Α. Γκράμσι για την αυτονομία της πολιτικής σφαίρας και τον ηγεμονικό πολιτικό έλεγχο χωρίς πρόδηλο καταναγκασμό στις πόλεις – σήμερα κόμβους ρύθμισης της παγκόσμιας οικονομίας. Στη βάση αυτή εξηγείται στην περίπτωση της Αθήνας ο νέος ρυθμιστικός ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης, ιδιαίτερα την περίοδο της λιτότητας, με τη χειριστική επιδίωξη συμπράξεων, συνεργασιών και δικτυώσεων με τον ιδιωτικό και τον λεγόμενο τρίτο τομέα, με διεθνείς (υπερκρατικούς) χρηματοδοτικούς φορείς, αλλά και η οριστική διάκριση των αυτοφυών συλλογικών ομάδων βάσης. Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο επαναπροσεγγίζονται συμπερασματικά οι έννοιες της συμμετοχικότητας και της ανταγωνιστικότητας, όπως και οι ρητορικές που τις συνοδεύουν κατά τη νέα αστική διακυβέρνηση, και ο ρόλος των αστικών κινημάτων. Η μεσογειακή αστικότητα της Αθήνας αποτιμάται ως «άτυπα ανθεκτική» (σ. 257) στη διαχρονική εξέλιξή της και μόνιμα ρευστή ως προς τις κοινωνικοπολιτικές διεργασίες, συνθήκη που ανοίγει νέες προοπτικές πολιτικής και δράσης.

Το βιβλίο είναι πυκνογραμμμένο και εξελίσσεται με πληθωρικά εδραιωμένα επιχειρήματα για τις πολιτικές και χωρικές πρακτικές της περιόδου. Η ανάγνωσή του ρέει ομαλά και σ' αυτό βοηθάει η συγκροτημένη δομή, η παράθεση του υλικού της εμπειρικής έρευνας (χάρτες, πίνακες, διαγράμματα, εικόνες, σχέδια και άλλες αναπαραστάσεις) και οι μεθοδολογικές διευκρινίσεις θεώρησης. Απαιτεί προσεκτική μελέτη, ενδεχομένως και πλήθος πρότερων γνώσεων και αντιλήψεων, καθώς κινείται πέρα από τη φαινομενολογία μιας ταραγμένης περιόδου, στη θεωρητική ανακατασκευή της. Η ταυτόχρονη θεώρηση των αλλαγών του πολιτικού, κοινωνικού, οικονομικού και φυσικού χώρου στην Αθηναϊκή Μητρόπολη που

χαρισματικά επιχειρούν οι συγγραφείς, μπορεί με βεβαιότητα να χαρακτηριστεί συνταρακτική. Η συνθετική διατύπωση ενός συνολικού αφηγήματος συνιστά σημαντική συμβολή του βιβλίου στο να βεβαιωθεί ένα γύρισμα σελίδας στην ιστορία της Μεσογειακής Πόλης, στο πέρασμα σε μια επόμενη περίοδο, την οποία ήδη βιώνουμε, τη μετά την πανδημία συνθήκη.

Η βιβλιογραφία για τα ζητήματα διαχείρισης του κοινωνικού χώρου, της εξέλιξης και του σχεδιασμού του φυσικού χώρου της Αθήνας και της ευρύτερης περιοχής της είναι ιδιαίτερα μεγάλη και εκτενής, γενική και ειδική, πολλών διαφορετικών προσεγγίσεων. Τη βρίσκει κανείς στο σύνολο από μονογραφίες και συλλογικούς τόμους, συγγράμματα και επιστημονικές δημοσιεύσεις, τεκμήρια επιστημονικών συνεδρίων, πολιτικών συναντήσεων, σε ένα μεγάλο βάθος χρόνου. Το βιβλίο προφανώς δεν την καταγράφει εξαντλητικά. Θεωρώ όμως ότι το βιβλίο πρέπει να αποτελέσει μείζονα πλέον αναφορά στην ελληνική βιβλιογραφία για την Αθηναϊκή Μητρόπολη λόγω της συνολικής, πολυεπίπεδα εποπτικής αφήγησης της πρόσφατης περιόδου τριακονταετίας, για την ολική ανανέωση της θεώρησης που υπερβαίνει τις στερεότυπες διατυπώσεις πεπαλαιωμένων σχημάτων που ανήκουν πλέον στην απώτερη ιστορία. Αλλά και για ακόμη ένα λόγο. Εξετάζει με τρόπο γενικό τις παραμέτρους εκείνες στο πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης αλλά και στην κυρίαρχη παράσταση των «μεγάλων έργων» και των «συλλογικότητων» που ενδέχεται να έχουν καθορίσει διεργασίες και μετασχηματισμούς με διαφορετικούς τρόπους σε όλες τις ελληνικές πόλεις την ίδια περίοδο ή σε συνέχεια αυτής. Συχνά η συζήτηση για τις εξελίξεις στην πρωτεύουσα μητρόπολη επιβάλλεται απλοϊκά ως κυρίαρχος τρόπος να δούμε κάθε πόλη στη χώρα. Οι συγγραφείς το γνωρίζουν. Διατυπώνουν με προσοχή και αναπτύσ-

σουν στο βιβλίο τη βασική υπόθεση ότι η Μητροπολιτική Αθήνα αποτελεί επίκεντρο διεργασιών με επιρροή στις πόλεις σε όλη την επικράτεια, ως «μήτρα αφομοίωσης των πολιτικών από τον διεθνή χώρο στο εγχώριο πλαίσιο» (σ. 16) και ηγεμονικό με πολλούς τρόπους παράδειγμα. Στη συνέχεια εστιάζονται μόνο στην Αθηναϊκή Μητρόπολη. Κατ' αυτόν τον τρόπο ενθαρρύνουν πορείες νέων ιδιαίτερων διερευνήσεων αυτής της επιρροής αλλά και άλλων εγγενών και ενδημικών χαρακτηριστικών, παγκοσμιοποιημένων και τοπικών στοιχείων, για τις άλλες ιδιαίτερες μητροπολιτικές περιοχές και μικρότερες πόλεις της χώρας την ίδια περίοδο μετάβασης ... γιατί σε όλες «τα πάντα ρε»!

Αναφορές

- Leontidou, L. (1990) *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Leontidou, L. (1994) "Mediterranean Cities: Divergent Trends" in a United Europe. In Blacksell, M., A.M. Williams (επιμ.), *The European Challenge: Geography and Development in the European Community*. Οξφόρδη: Oxford University Press, σ. 127-148.
- Λεοντίδου, Λ. (2005) Αστικά τοπία του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού: «αναγνώσεις» και αναδιαρθρώσεις, στο Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ, σ. 387-405.